

तपस्वी

लेख

शंकर अभ्यंकर

पं. गजाननबुवा गाण्यात व व्हायोलिनमध्ये अग्रगण्य कलाकार म्हणून मानले जाऊ लागले. गाण्यामध्ये डॉ. अशोक रानडे हे त्यांचे शिष्य होते. त्याचप्रमाणे पं. उल्हास कशाळकर, पंडिता पद्मा तळवलकर यांसारखे तर व्हायोलिनमध्ये वामनराव केतकर, पं. श्रीधर पार्सेकर, गजानन कर्नाड यांसारखे नामवंत शिष्य त्यांना मिळाले. आचार्यपदाला पोचलेल्या या महर्षींना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित केलं आहे. अशा या माझ्या गुरुविषयी त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त हे माझे आतून आलेले दोन शब्द!

संगीतात रोजची मेहनत किंवा रियाज फार महत्त्वाचा आहे. सर्व घराण्यांचे थोर गायक-गायिका, वादक, नर्तक सर्वांनी कठोर तपस्या केलीय. रोज दहा-बारा तास इतकी मेहनत केलेल्या कलाकारांत सुरश्री केसरबाई, पं. भीमसेन, वादकांत पं. रविशंकर, उ. विलायतखाँ यांचं नाव घ्यावं लागेल. या कलावंतांनी अचाट मेहनतीने आपल्या कलेला तेजस्वी केलं. पहिला 'सा' लावला की त्यांच्या प्रखर मेहनतीची जाणीव व्हायची. याच मालिकेत ज्यांनी गाण्यावर व व्हायोलिनवर डोळे दिपून जावेत अशी मेहनत केली, त्या पं. गजाननराव जोशी यांचाही अंतर्भाव होतो. नित्यकर्म सोडून जेव्हा जेव्हा वेळ मिळेल तेव्हा तेव्हा

बुवांनी कधी गायन तर कधी वादन असा रियाज केला. दोन्हीवर सारखंच प्रभुत्व असलेला हा अद्वितीय कलाकार होय.

पं. गजाननबुवांची एक अविस्मरणीय मैफल 'चेंबूर कलोपासक मंडळ' या संकलमध्ये १८ जानेवारी १९४७ साली झाली. जसवंत बागेसमोर इराणी यांच्या राजेशाही बंगल्यात ही मैफल झाली. ती मी ऐकलेली बुवांची पहिली मैफल. त्यात बरीच गायक मंडळी मुंबईहून चेंबूरला आली होती व विशेष म्हणजे मुंबई रेडिओचे संगीतज्ञ अधिकारी के. डी. दीक्षित उपस्थित होते. रेडिओचे त्या वेळेचे स्टाफ आर्टिस्ट दत्ता काशीकर हे तबल्याला व पी. मधुकर संवादिनीवर. पुरिया रागातील झुमऱ्याच्या ख्यालाने बुवांनी सुरुवात केली. आडवळणाच्या वेगवेगळ्या लयी करून बुवांनी श्रोत्यांना डोलवले. द्रुत चिजेत तानांचा पाऊस पाडला. सर्वांना बुवांची विद्वत्ता व त्याबरोबरच कलात्मकता, आत्मविश्वास या गोष्टी पदोपदी जाणवत होत्या. त्यानंतर श्रोत्यांच्या फर्माईशीनुसार विहाग, बागेश्री यातील बंदिशी. तिलवाडा, रूपक, झपताल या सर्व तालांमधून बुवांनी केलेल्या लयकारीने श्रोते थक्क व तृप्त झाले. त्यानंतर मालकंस, बेहार, बसंत राग गाऊन बुवा भैरवीपर्यंत आले. तेव्हा बुवांच्या थोरवीविषयी बोलण्याकरिता के. डी. दीक्षित उठले व त्यांनी बुवांच्या विषयीची खास आठवण सांगितली. ते म्हणाले, 'म्हैसूरदरबारी दरबार' गवई विलायत हसेन होते. तिथे दसऱ्याचा उत्सव होत असे. त्यात हिंदुस्थानातील मोठमोठे कलावंत हजेरी लावत. गाणं चांगलं झालं तर बिदागीही मिळत असे. त्या वर्षी तरुण गजाननबुवांना संधी मिळाली. बुवांना गाणं सुरू करण्याची आज्ञा झाली. समोर उस्ताद फैयाजखाँ बसले होते. तिथे बुवांनी दरबारीमधील 'हजरत तुर्कमान' हा ख्याल ग्वाल्हेरी पद्धतीने तिलवाड्यात सुरू केला. थोड्या वेळाने उ. फैयाजखाँ रेलून बसले होते ते व्यवस्थित बसून एक लागले. शांतपणे डोळे मिटून एकत असता त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागले. त्यांनी गहिवरून विचारलं, 'बेटा, तू कुठे शिकलास?' गजाननबुवांना कळेना, ते असं का विचारताहेत ते! फैयाजखाँनी पुन्हा गायला सांगितलं व म्हणाले, 'तुझ्या गाण्यात मला रहिमतखाँची याद येतेय. रहिमतखाँ म्हणजे आमच्यासारख्यांचं दैवत!' तेव्हा बुवा म्हणाले, 'माझे वडील पं. अनंत मनोहर हे काही वर्षे रहिमतखाँकडे गाणं शिकले व अनेक कार्यक्रमांत ते त्यांच्याबरोबर गायलेत. वडिलानी सर्व शिकवल्यामुळे रहिमतखाँच्या गायकीचा सुगंध माझ्या गाण्यात येणं शक्य आहे.' खरोखर ही फार मोठी शाबासकी बुवांना भर मैफलीत फैयाजखाँनी दिली. यात बुवांचा मोठेपणा लक्षात येतो- शेवटी अंतुबुवांनी रचलेली 'मुरली बजाय सावरो कन्हाई' ही भैरवीतली ढंगदार चीज गाऊन बुवांनी पहाटे ४ ला मैफल संपवली. साताऱ्याजवळील 'किन्हाई' हे बुवांचं मूळ गाव. बुवांचे आजोबा मनोहरपंत हे 'किन्हाई'ला राहत. त्यांना सर्व मुलीच होत्या. त्यांच्या पत्नीने मुलाकरिता नवस केला. अनंत सायासांनी झालेल्या या मुलाचं नाव 'अनंत' असं ठेवलं. हेच 'अनंत मनोहर' जोशी. अनंत मनोहर हे बाळकृष्णबुवांचे शिष्य. त्या वेळी त्यांच्याबरोबर विष्णू दिगंबर, गुंडूबुवा इगळे असे गुरुबंधू म्हणून होते. या अनंत मनोहरांच्या पोटी १९११ साली गजाननबुवांचा जन्म झाला. अनंत मनोहर १९०९ पासून मुंबईत केनडी ब्रिजजवळ सौमण बिल्डिंगमध्ये राहत असत व तिथेच विद्यालयही चालवीत असत. त्यामुळे गजाननबुवांना स्वरांची - तालांची ऐकीव तालीम आपोआपच मिळाली. हे संस्कार मिळत असतानाच एकाएकी दुर्दैव आड आले. त्यांची आई व पाठोपाठ भाऊ व दोन बहिणी वारल्या. पिता-पुत्र दौधेच उरले. सर्वच विस्कळीत झालं. विद्यालय बंद करावं लागलं. चरितार्थासाठी गावोगावी बैठकी कराव्या लागल्या. त्यातून कसाबसा खर्च भागत होता. परंतु पुढे अनंत मनोहरांना औंध संस्थानात दरबार-गवयाची नोकरी मिळाली. दैवपुढे रोज गायचं आणि पंतप्रतिनिधींच्या मागे कीर्तनात साथ करायची. एव्हाना गजाननबुवांचा आवाज फुटण्याच्या बेतास आला होता. तेव्हा अनंत मनोहरांनी ५ रुपयांचं एक व्हायोलिन आणून गजाननाला सांगितलं की, 'हे वादय तुझं तू शीक. तुला जे गाणं येतं ते सर्व या व्हायोलिनमधून काढ.' कुठलाही गुरू न करता बुवांनी नारळाच्या झाडाखाली

बसून 'सारेगम' शोधून, त्याच्यावर प्रचंड मेहनत घेतली व थोड्याच दिवसांत ते पंतप्रतिनिधींच्या कीर्तनात व्हायोलिनची साथ करू लागले.

हळूहळू बुवा व्हायोलिनमध्ये चांगलेच तयार झाले. त्यांचे व्हायोलिनचे कार्यक्रमही थोडे थोडे होऊ लागले. पण हे सगळं औंधच्या आसपास. परंतु तिथे त्यांचं मन रमेना. म्हणून पळून जाऊन सातारा, कऱ्हाड, पुणे असं करीत ते पुण्याला स्थायिक झाले. तिथेच त्यांना पं. रामकृष्णबुवा वैद्य यांचा सहवास व ३ वर्षे त्यांच्याकडे गाणं शिकण्याची संधी मिळाली. हे चालू असताना पं. विनायकराव घांगेर यांच्याकडून व पुढे उ. तिरखवाकडूनही त्यांना तबल्याची तालीम मिळाली. त्याचा त्यांना गाण्यात व व्हायोलिनमध्येही फार उपयोग झाला.

मला आश्चर्य वाटतं की, ज्ञानार्जनाच्या बाबतीत बुवा शेवटपर्यंत विद्यार्थीच राहिले. सुरश्री केसरबाईंच्या गाण्यातला वेगळेपणा जाणवल्यावर त्यांनी उ. अल्लादियांकडे जाऊन त्यांच्या मुलाचा- भुर्जीखांचा गंडा बांधला. काही वर्षे ती तालीम. पुन्हा पुढे आग्य्राचे उ. विलायत हुसेन यांच्याकडे त्यांच्या घराण्याची तालीम. अशा प्रकारे ग्वाल्हेर, आग्रा, जयपूर घराण्याची तालीम घेत घेत बुवांची गायकी चांगली समृद्ध झाली. या सगळ्या प्रवासात बुवांच्या व्हायोलिनवादनातही सर्व घराण्यांच्या गायकीची भर पडत गेली. गजाननाचे पं. गजाननबुवा जोशी झाले व हिन्दुस्थानातील व्हायोलिनचे जनक म्हणून ख्यातनाम झाले. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे कुठलाही गुरू न करता व त्या वादयाचं कसलंही तंत्र माहीत नसताना गजाननबुवा व्हायोलिन घराण्याचे मूळपुरुष झाले. परंतु बुवांचं वादयापेक्षा गाण्यावर अधिक प्रेम होतं. बुवांचे आता संगीत परिषदा, रेडिओ, जलसे, इ.तून हिन्दुस्थानभर दोन्हीचे कार्यक्रम होऊ लागले. पं. गजाननबुवांच्या गाण्याच्या कसदार मैफलीबरोबरच तिरखवासाहेबांच्या साथीत रंगलेल्या व्हायोलिनच्या दोन-तीन चांगल्या मैफली मी ऐकल्या. परंतु पं. रविशंकर यांच्याबरोबरची त्यांची जुगलबंदी फारच बहारीची झाली. वास्तविक जुगलबंदी म्हणजे 'रविशंकर- अली अकबर' असं समीकरण झालं होतं. म्हणून या जुगलबंदीला विशेष महत्त्व आलं होतं. रात्री ९ वाजता मारवाडी विद्यालय, चर्नीरोड येथे हॉल खचाखच भरलेला. दोन्ही कलाकार लयीचे सम्राट. दोन तबलजी. रविशंकरांच्या बाजूला पं. किसन महाराज व बुवांच्या बाजूला उ. अल्लारखां. सर्व कलाकार म्हणजे गाळीव रत्न होती. सर्व इतकं सुंदर दिसत होतं की ते पाहायला भाग्य पाहिजे आणि बरोबरच समजही हवी. समोर अनेक विद्वान गवय्ये- बजवय्ये. प्रमुख पाहणे प्रो. बी. आर. देवधर. तानपुरे व सर्व वादयं सुरात मिळाली. नुसती वादयं सुरेल मिळालेली ऐकण्याचा आनंद काही वेगळाच! हमीर रागाने सुरुवात झाली. दोन्ही पंडितजींचा हा आवडता राग. सुरुवातीच्या आलापानां श्रोत्यांना ताब्यात घेतलं आणि हळूहळू हमीर असा काही फुलत चालला की हमीर रागातलं सत्त्व आलाप, जोड, विलंबित व द्रुत गत या सर्व भागांत जाणवत होतं. दोघेही तालातले व लयकारीतले पंडित असल्यामुळे व एकाच गुरूचे शिष्य नसल्यामुळे दोघांचे लयीचे प्रकार वेगळे वाटत. दोघांच्याही लयकारीचा दर्जा फार वरचा होता. त्यामुळे सव्वा तास चाललेला हमीर म्हणजे श्रोत्यांना उत्कृष्ट मेजवानी होती. सतार-व्हायोलिनने जशी कमाल केली, तशी दोन्ही संगतकारांनीही अनेकदा टाळ्या व वाहव्वा घेतली. हमीरसारख्या रागाने इतकी कमाल केलेली मी पहिल्यांदाच ऐकली. पं. रविशंकरांनी अलीअकबरांखेरीज फक्त पं. गजाननबुवांबरोबरच अशी जुगलबंदी केली. याचे कारण बुवांच्या रागांच्या व तालांच्या ज्ञानाविषयी पूर्ण कल्पना रविशंकरांना होती. त्यामुळेच ते तयार झाले. त्यानंतर 'पिलू' राग घेतला. त्यात रविशंकरांनी काही काही जागा इतक्या सुंदर काढल्या की आता बुवा काय करतायत, इकडे सर्वांचं लक्ष लागलं. परंतु बुवांनी बालगंधर्वांच्या काही काही जागा अशा काढल्या की बुवा तोडीस तोड वाटले. पिलू विलक्षण रंगला, श्रोते मंत्रमुग्ध झाले. त्यानंतर मध्यांतर व मग पुन्हा नवीन राग सुरू झाला. त्या वेळेस एक गंमत झाली. एका माणसाने रविशंकरांच्या कानात काहीतरी येऊन सांगितलं. तेव्हा बुवांचा असा समज

झाला की, बहुधा त्यांना न येणारा ताल रविशंकरांना वाजवायला सांगितला असावा. म्हणून बुवांनी तिथल्या तिथे रविशंकरांना विचारलं, 'मला जो ताल येत नाही, तो वाजवायची खटपट चाललीय का? तर आता मला न येणाऱ्या तालांची नावं सांगा. दोन महिन्यांनी मी तयार करून येतो.' हे सगळं मोठ्याने चाललं असल्यामुळे सर्व श्रोते अवाक झाले व पंडितजींकडे पाहू लागले. तेव्हा ते हसत हसत बुवांना म्हणाले, 'असलं काही नाही, माझ्या कानात त्याने एक निरोप सांगितला.' मग मैफल पुन्हा प्रसन्न झाली. पहाटे चारला भैरवीने मैफल संपली. या मैफलीत बुवांचं वाद्यवरील प्रभुत्व व सामर्थ्य यांची कल्पना आली व मला बुवा खूप मोठे वाटायला लागले.

बुवांनी स्वतः सांगितलेल्या पुढील आठवणीतूनही त्यांची थोरवी प्रत्ययास येते. १९४८ साली कोल्हापूर येथे बाबुराव गोखले यांनी एक मोठी कॉन्फरन्स भरवली होती. तिथे खूप मोठमोठे कलाकार तिरखवांच्या साथीत गायले. परंतु सर्व जण मनावर प्रचंड दडपण ठेवून गात असल्याचं जाणवत होतं. त्याच कॉन्फरन्समध्ये चौथ्या दिवशी बालगंधर्वाचा सत्कार होता व त्यात बुवांना पाऊण तास दिला होता. त्यांनी देस रागात झपताल वाजवला. पाच-दहा मिनिटांत लयकारीला सुरुवात केली. त्यांची व तिरखवांची झटापट सुरू झाल्याबरोबर प्रत्येक समेला टाळ्या पडू लागल्या. ज्या तिरखवांनी मोठमोठ्या कलाकारांना नीट गाऊ दिलं नाही, त्या उस्तादाला दुसरा ब्राह्मण उस्ताद भेटला याचा सर्वांना मनातून आनंद झाला. या गोष्टीमुळे बुवांना एका रात्रीत प्रसिद्धी मिळाली. त्यामुळे अगदी खास जाणकारांच्या समोर देवल कलबमध्ये त्यांचा व तिरखवांचा कार्यक्रम ठेवला गेला. त्यात समोर प्रो. देवधर, भानुदास गुरव, गणपतराव डवरी, बाबुराव शाळिग्राम इ. तालजु मंडळीही होती. मुलतानी राग विलंबित त्रितालात सुरू झाला. ठाय लयीत खांसाहेब विसरून कधी कधी तेराव्या मात्रेवर सम देत. बुवा मात्र सोळा मात्रा झाल्यावर सम ठोकत. असं चालू असताना बापूराव शाळिग्रामांनी दोन-तीनदा खांसाहेबांना वाहव्वा दिली. तेव्हा बुवा भडकले. बुवा म्हणाले, 'मी स्वतः खांसाहेबांना महान तबलजी म्हणून मानतो. परंतु चूक ती चूकच! तिरखवां असले म्हणून काय झालं?' ते बापूरावांना म्हणाले, 'बापूराव, जो चुकतोय त्याला वाहव्वा द्यायच्या ऐवजी जो बरोबर येतोय, त्याला वाहव्वा द्या, तुम्ही हाताने ताल पकडून वाहव्वा द्या. ते जमत नसेल तर वाहव्वा देऊ नका.' हे ऐकताच वातावरण तोपलं. ते निवळण्यासाठी खांसाहेब म्हणाले, 'ताल तो सब के दिल में होता है।' बुवा लगेच म्हणाले, 'दिल में होता है, लेकिन हाथ से ताल पकडने से मालूम हो जाएगा, सच्चा कौन और झूठा कौन!' तेव्हा काही लोकांनी मध्ये पडून हा वाद मिटवला. बुवा म्हणाले, 'माझं भांडण तिरखवांशी नव्हतं, तालाच्या खरेपणाविषयी होतं.' तेव्हा तिरखवां थांबून म्हणाले, 'हमने बहुत कलाकारों के साथ बजाया, लेकिन ऐसा बेडर कलाकार देखा नहीं, जो ताल का सच्चा है।' बुवा गाण्यात व व्हायोलिनमध्ये अग्रगण्य कलाकार म्हणून मानले जाऊ लागले. गाण्यात व वादनातही त्यांचा शिष्य परिवार वाढत गेला. गाण्यामध्ये डॉ. अशोक रानडे हे त्यांचे शिष्य होते. त्याचप्रमाणे पं. उल्हास कशाळकर, पंडिता पद्मा तळवलकर यांसारखे तर व्हायोलिनमध्ये वामनराव केतकर, पं. श्रीधर पार्सेकर, गजानन कर्नाड यांसारखे नामवंत शिष्य त्यांना मिळाले. आचार्यपदाला पोचलेल्या या महर्षींना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित केलं आहे. अशा या माझ्या गुरुविषयी (मीसुद्धा एक वर्ष त्यांच्याकडे होतो) त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त हे माझे आतून आलेले दोन शब्द!

पं. शंकर अभ्यंकर

(पूर्व प सिध्दी : लो कसता, १२ डिसेंबर २०१०)